

Дубравка Стојановић

УДК 316.347 (497.11)''18/19''
338.48 (497.11)''18/19''
379.092/.093(497.11)''18/19''

Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века

Апстракт: У раду се анализира веза између стварања социјалног идентитета средње класе, конструкције националног идентитета и почетка туризма у Србији. Представљени су излети које је београдско грађанство организовало у слободно време, први облици организованог одласка на годишње одморе и доласци првих туриста у Београд.

Кључне речи: социјални идентитет, национални идентитет, туризам, слободно време, забава.

Феномен слободног времена једна је од кључних одредница модерне. Историјски, он је могао настати тек када је јасно одређено и омеђено радно време индустријског доба створило до тада непознати временски простор у коме је појединац имао могућност да се бави активностима потпуно ослобођеним од других обавеза – пословних, породичних, верских или друштвених.¹ Индустријско доба је као једну од основних културних промена донело линеарну концепцију времена коју одређује јасна подељеност временске скале која у предмодерном добу није била могућа јер су се у њој послови, верске прославе и климатске прилике преплитале у цикличној концепцији времена. Преиндустријски концепт рада није се управљао према часовнику, већ према потребама и трајању одређених активности.² Промена коју је изазвала нова свест о времену била је тако дубока да у радовима социолога и историчара често добија придев „револуционарна“ и одређује прелом који се догодио у разумевању и у организацији времена, прелом који је означио прелазак са преиндустријског у индустријског.

---

¹ M. R. Marrus, *The Emergence of Leisure*, New York 1974, с. 4.

² Ch. Koulouri, *Sport et société bourgeoise. Les associations sportives en Grèce 1870-1922*, Paris 2000, с.33.

стријско друштво. Појава слободног времена, прво за грађанску, а касније и за радничку класу значила је згушњавање времена, стандардизацију подела између рада и опуштања, што је довело до измена у организацији друштвеног живота стварањем нових друштвених правила и односа.

То је била сасвим нова историјска појава. Први пут се догодило да су, захваљујући прецизно одређеном радном времену, људи током већег дела дана и недеље били слободни од делатности неопходних за одржавање егзистенције.³ Слободно време које је раније било привилегија оних што су се могли користити радом других постало је обична ствар за обичног грађанина. Због тога се и концепт слободног времена сматра једним од најважнијих елемената модерне – он је неодвојив од читавог низа „револуционарних промена“ које су се десиле у оквиру модерне – промена у култури, економији и технологији.⁴

Од средине 19. века туризам је у Европи постао један од кључних одредишта новог концепта слободног времена. Остали „садржаји“, као што су позоришта, концерти, игранке и остале културне активности познати су из најстаријих историјских времена, али је тек модерно индустријско друштво створило време које се могло одвојити за један сасвим нови стил живота који су са собом носила путовања. Идеја о томе да се ритам времена мења с променом места боравка и са одласком у природу појавила се у британским аристократским круговима и у оквиру краљевске породице током друге половине 18. века, када је направљено прво зимовалиште у Европи – у Брајтону.⁵ Све до Првог светског рата енглеска аристократија ће одређивати модел понашања који ће прихватати континентална Европа у оквиру велике моде англomаније која је доминирала током 19. века.⁶ Ширење туризма било је део тог процеса. Реч је о имитацији стила живота најутицајније светске империје, али и о имитацији живота аристократије, што је, нарочито после Француске револуције, постало одредишна тачка грађења новог стила ослобођеног грађанства. Као и у многим другим историјским ситуацијама, „ослобођење“ је значило стварање могућности да се освоји стил који се до тада везивао за побеђеног, па је имитација живота аристократије постала део репутације све бројнијег друштвеног слоја грађанства.⁷ Одлазак на море, планину или у бању постао је, како је 1853. изјавио Феликс Морнан у својој књизи „Живот вода“ (*La vie des eaux*), „први друштвени задатак људи који држе до себе“.⁸ Са порастом стандарда,

³ C. F. Ware, K.M. Panikkar, J.M. Romein, *Dvadeseto stoljeće*, svezak šesti, knj. III, Zagreb 1969, c. 367.

⁴ E.P. Thompson, „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism“, у: *Past and Present*, 38/1968, c. 63-69.

⁵ J-L. Pinol, *L histoire de l Europe urbaine*, Paris 2003, c. 56.

⁶ A. Rauch, *Vacances en France de 1830 a nos jours*, Paris 2001, c. 36.

⁷ Исто, с. 8.

⁸ Исто.

ширењем права на плаћени годишњи одмор, усавршавањем саобраћајних средстава која ће створити илузију смањивања удаљености и појефтињењем тих облика забаве захваљујући ширењу тржишта, ти облици одмора шириће се од краја 19. века са аристократије на ниже слојеве грађанства, касније и радништва, што је у 20. веку створило феномен масовне културе.

Током 19. века мењаће се и мотиви за одлазак из места сталног боравка. Први мотив дала је тада савремена медицина својим открићем да су физичка активност и одлазак на „здрав ваздух“ неопходна основа доброг здравља.⁹ Свест и брига о телу и о здрављу, који су такође део процеса модернизације и индивидуализације, биле су корен потребе за годишњим одморима и спортом. Нове поставке, а, показале се касније, и нове заблуде савремене медицине поставиле су као хигијенску обавезу одлазак из града на планине и мора, па и лечење тада најопаснијих болести, на првом месту туберкулозе.

Та новоформирана потреба за опуштањем постепено је уводила нови ритам живота, нову поделу годишњих доба, а с временом је створила и нова друштвена правила. Отићи из града, бавити се спортом, бринути о свом телу, постаће део репутације, део социјалног идентитета. То ће створити нову естетику живота, од медицинске постаће друштвена потреба, а највећи напор биће употребљен да бање, морска и планинска места промене свој имиџ од лечилишта у луксузна места забаве. Летовање, зимовање и одлазак у природу више неће бити само део физичких активности, већ и друштвена потреба која је произвела многе културне промене.¹⁰ Као и рад, слободно време је утврдило социјалне поделе, па је тако начин коришћења слободног времена постао једна од значајнијих социјалних вододелница у 19. веку.¹¹ Тај нови стил живота и модел употребе новоствореног слободног времена постали су елементи кохезије и самодефинисања средње класе. Тако брзо ширење тих нових видова забаве ка нижим класама и на већи део европског континента у другој половини 19. века најбољи су доказ о друштвеној потреби, а не само о лекарској препоруци. Прихватање туризма значило је појаву нових облика друштвеног живота као еманиције промена изазваних процесима индустријализације и урбанизације, односно модерне.¹²

Као део модерне туризам је нужно постао и фактор ширења националних идеологија. Као и други облици масовне културе, он је постао простор дефинисања националног идентитета. Упознавање природних лепота и историјских знаменитости отаџбине постао је важан фактор за увођење појединаца у службу отаџбини и ефикасни медијум за конструкцију пожељне слике о сопственој нацији. Ђачке екскурзије чији су итинерери оцртавали стварне или има-

⁹ M. Agulhon i dr, *La ville de l'age industriel. Le cycle haussmannien*, Paris 1998, c. 456.

¹⁰ R. Holt, *Sport and the British. A Modern History*, Oxford 1990, c. 359.

¹¹ P. Bailey, *Leisure and class in Victorian England. Rational Recreation and the Contest for Control, 1830-1885*, London 1978, c. 5.

¹² Ch. Koulouri, *Sports et la societe bourgeoise...*, c. 38.

гинарне границе нације постаће врста „тренинга“ националне хомогенизације. Био је то допринос европског континента концепцији слободног времена, која у својој изворној енглеској форми није имала сврху стављања у сервис отаџбини. То је био специфичан француски и немачки печат стављен на ново схватање тела у коме су контрола над физичким, коришћење и функционисање тела постали основе националне идеологије.¹³ Тако је туризам, поред своје социјалне функције разграничавања друштвених слојева, добио своје место и у креирању националног идентитета. Преузимајући те моде и облике понашања, српска елита преузела је и друштвену и националну функцију тих облика забаве.

Почеци туризма у Србији

У Србији је, као и у другим европским државама тога времена, током 19. века завладала нова друштвена обавеза „за све који су држали до себе“: изаћи из града и отићи у природу, „зелену природу, на чист ваздух“.¹⁴ Дневне новине су у то време објављивале огласе којима су се будући путници позивали, те извештаје са краћих излета, путовања или из бања који луже као одличан историјски извор који може дочарати атмосферу с тих првих покушаја да се направи антитеза свакодневици, да се оде што даље од колотечине обавеза.

Као и у другим земљама, изградња железнице, почетком осамдесетих година 19. века, и у Србији је била преломни тренутак у развоју туризма. То се односило чак и на излетничке посете околини Београда, јер су, „у сезони“, од средине априла до средине септембра увођени „шетни возови“, који су повезивали престоничка излетишта на линијама: Београд–Раковица и Београд–Кнежевац, Кијево–Ресник, за шта су се сваке године у пролеће продавале претплатне карте.¹⁵ Први воз полазио је ујутро већ у 6,28, док су последњи из Топчидера кретали у 4,52 а из Кијева у 8 сати.¹⁶ Излетнички живот Београђана посебно је био обогаћен када је, убрзо после доласка на власт, краљ Петар Карађорђевић отворио Кошутњак, некадашње имање династије Обреновић, и дао га на јавну употребу. Том приликом била су прописана и правила понашања која су прецизирала да је парк отворен „од 7 часова ујутро до 7 сати увече“; колима, коњима и велосипедима био је забрањен улазак, као и паљење ватре, ношење оружја, „јурење, хватање или плашење дивљачи“, а било је прописано и да се „никаких квара не сме чинити ни шуми, ни шиблиу, нити уопште макаквом предмету на Кошутњаку“. Кршење тих одре-

¹³ Исто.

¹⁴ „Посетиоцима Кијева“, у: *Вечерње новости* (даље: *ВН*), 19. април 1897 година.

¹⁵ „Карте за возове за шетњу“, у: *ВН*, 21. мај 1903. година.

¹⁶ „Возови за шетњу“, у: *ВН*, 21. март 1904. година.

даба повлачило је високу казну од десет дана затвора или новчану казну од 100 динара.¹⁷

У околини Београда најчешће се одлазило до дестинација које су биле покривене „шетним возовима“, а излете су најчешће организовала различита удружења, посебно Руско-српски клуб, Женско друштво, Певачко друштво Станковић. Занимљиве излете приређивало је друштво „Трезвеност“, које је у својој понуди и позиву на излет увек нудило „предавање о штетности алкохола“¹⁸ и расправу о тој теми.¹⁹ Ипак, на супрот племенитим напорима тог друштва, излети су се далеко чешће рекламирали као места где се могла добити „добра услуга, јело и пиће“.²⁰ Судаћи по написима у штампи, после доброг ручка, следили су понекад концерти, а скоро увек игранке. У каснијим годинама појавили су се и позиви на садржајније излете у околини главног града, који су били у ближој вези са модом уживања у природи и планинарењу. Тако је Планинско друштво, основано 1901. године, припремило планинарске излете на Авалу. Било је предвиђено да се возом иде до Ресника, а затим обележеним стазама до Пиносаве и, на крају, до врха Авале. Јавност је обавештавана да је стаза до врха „изведена у благо положеним серпентинама кроз саму шуму, с многим клупама за одмарање“. Министарство грађевина одобрило је попуст на железници за излетнике и планинаре, па је било одређено да се на Авалу креће првим „шетним возом“ у 7,22 са београдске железничке станице. Могућу забринутост планинара за стање на врху планине предупредјивали су текстови у штампи који су извештавали да „на врху Авале постоје склоништа“, а да се „кључ налази код друштвеног повереника, г. Јекића, управника шумске управе“.²¹ Планинско друштво добило је и велики попуст на железници за „чланове који у групама предузимају туристичке екскурзије по Србији“,²² што је већ јасно и садржински и термилолошки спадало у историју туризма. У оквиру њихових активности, непосредно пред почетак ратова 1912. године, појављују се и прве туристичке активности на Копаонику. Било је предвиђено да излетници стигну возом до Крушевца, а да одатле посебно организованим колима оду до Бруса, одакле је започињало пењање до Сухог Рудишта, „највећег виса у Србији, да разгледају сву Стару Србију, неки део Босне и Херцеговине, Црне Горе, целу Србију и да се у успомени оживи прошлост старе Српске Душанове Царевине“.²³

¹⁷ „Полицијска наредба“, у: *BH*, 12. август 1903. година.

¹⁸ „Излет на Умку друштва Трезвеност“, у: *BH*, 20. јун 1909. година.

¹⁹ „Излет у Обреновац друштва Трезвеност“, у: *BH*, 3. август 1909. година.

²⁰ „Кијево“, у: *BH*, 19. април 1897; „Богословски излет“, у: *BH*, 23. мај 1903, „Пољски ручак у Кијеву“, у: *BH*, 24. мај 1903. година.

²¹ „Планинско друштво“, у: *BH*, 21. мај 1910. година.

²² „Српскопланинско друштво“, у: *BH*, 10. јун 1910. година.

²³ „Излет на Копаоник“, у: *BH*, 8. јун 1912. година.

У туристичкој понуди грађанима главног града нуђени су, с временом, све занимљивији излети. То се посебно односи на излете бродом, који су од средине деведесетих година 19. века постали права мода. Моду су, судећи по новинским написима, увели угледни и богати истакнути грађани престонице који су изнајмљивали лађе за своје пријатеље и друге излетнике. Тако нам један новински чланак сведочи да је Ђорђе Вајферт изнајмио лађу „Делиград“ да би приредио излет до свог имања у Костолацу.²⁴ Слично је учинио и један од вођа Радикалне странке Коста Таушановић, који је изнајмио лађу за излет у Градиште, где је приредио ручак.²⁵ Моду су брзо прихватили и грађани са скромнијим примањима, али жељни да излетима лађом обогате свој друштвени живот. Удружење банкарских чиновника је за своје чланове организовало „излет уз Саву до романтичног места Ушћа“, који је за музику, превоз и ручак коштао 5,5 динара.²⁶ Ишло се лађама до Умке²⁷, Обреновца²⁸, Смедерева.²⁹

Захваљујући дневној штампи сачуван нам је програм излета Руско-српског клуба у Костолац, на, како кажу новине, други дан Духова. На излет се полазило у 7 ујутро, а повратак је био предвиђен за 10 увече. Била је резервисана лађа „Шумадија“ и музика VI пука. Ђорђе Вајферт је најавио да је „готов да спреми неколико окана у руднику које би и даме могле походити у пуној тоалети“. Клуб је замолио и „нашег чувеног археолога Павла Васића да прикаже нађене старине“.³⁰ Посебно екстравагантан излет лађом организовао је Одбор госпођа друштва Књегиња Љубица. То је био вечерњи излет на броду „Србија“, на коме се нашло више од пет стотина путника. На броду је била музика Краљеве гарде, а госпођице су све време пута продавале цвеће и „разноврсна хладна јела по врло скромним ценама“. Брод је био „ванредно окићен и електрично осветљен“. Циљ пута била је Гроцка. Кренуло се са београдског пристаништа у 8 сати, а повратак је био у поноћ.³¹

На даље и вишедневне излете одлазило се и у иностранство, у суседну аустроугарску монархију. Лађама се ишло до Панчева, Новог Сада, Сремских Карловаца, Беле Цркве... Такве екскурзије често је организовало Београдско певачко друштво, које је онда у местима у којима би пристала лађа одржавало концерте. Посебну пажњу привукао је излет бродом у Тител и Сланкамен, у пролеће 1910. године. На излет је пошло око 50 Београђана и Београдско певачко друштво. Кренуло се у 6 ујутро да би се до Титела стигло на службу божију,

²⁴ „Излет у Костолац“, у: *Београдске новине*, 7. април 1896. година.

²⁵ „Излет у Градиште“, у: *Београдске новине*, 8. април 1896. година.

²⁶ „Удружење банкарских чиновника“, у: *ВН*, 11. мај 1908. година.

²⁷ „Друштво Трезвеност“, у: *ВН*, 20. јун 1909. година.

²⁸ „Друштво Трезвеност“, у: *ВН*, 3. август 1909. година.

²⁹ „Дечије забавиште“, у: *ВН*, 15. август 1908. година.

³⁰ „Руски клуб“, у: *ВН*, 8. јун 1907. година.

³¹ „Вечерњи излет на Србији“, у: *ВН*, 18. јун 1912. година.

после чега је био приређен концерт. Повратак је, после концерта у Сланкамену, био предвиђен за 10,30. У извештају с тог пута каже се да је „веома велико расположење пратило излетнике на целом путу... Брод је сав био окићен зеленилом и заставама свих европских држава (...) У недостатку војне музике излетницима је пружено задовољство да их увесељава једна група народних свирача, међу којима је био и такозвани Бели Јова, са својим цимбалом. На станици у Тителу лађу је дочекала маса света са тамошњим српским и мађарским певачким дружинама. После црквене службе, послужен је ручак у кафани „Шајкаш“, где је поподне био изведен концерт. БПД је извело и једну мађарску песму, што је изазвало одушевљење присутних Мађара. У Сланкамен је на концерт дошла „непрегледна маса света“, што је на излетнике учинило веома леп утисак, а свирка, песма и игра трајали су до самог поласка лађе за Београд.³²

На пут се одлазило и даље, у удаљеније крајеве. Често одредиште био је Солун, а организована су и путовања у Хиландар, на 15 дана. На пут се кретало са заједничким пасошем, а пут возом је трајао 24 часа до Солуна.³³ Путницима је обећавано да ће путовање „бити осигурано безбедношћу, сем у случају од Бога“.³⁴ У септембру 1910. године уведен је Излетнички воз између Београда и Софије, који је кретао из Софије у 8 увече, а стизао у Београд у 10 сати ујутро.³⁵

Посебно узбуђење је, судећи по штампи, изазвала светска изложба у Паризу 1900. године. Појавиле су се рекламе у новинама које су позивале на пут у француску престоницу на седам дана. Агенција са називом „Кукова друштвена путовања и посебна путовања“ организовала је тај пут, нудећи стан, храну, излете и улазнице по веома високој цени од 473 динара у злату, али и са понудом да се „за удружења, друштва, корпорације“ постигне нарочита погодба.³⁶ Део те велике европске моде 1900. године захватио је и увек трендовски расположене чланове Велосипедског клуб. Њихова два представника кренула су у Париз на светску изложбу бициклима, преко Земуна, Беча, Линца и Минхена.³⁷

Велики полет српском туризму дала је и Балканска изложба, која је 1907. године организована у Лондону. Пут је организовала иста Кукова агенција, која је организовала и пут за Париз. За Лондон се пријавио мањи број путника него што је било предвиђено, па је Агенција ипак пристала да пут организује,

³² „Са излета у Тител и Сланкамен“, у: *ВН*, 30. мај 1910. година.

³³ „Излет у Солун“, у: *ВН*, 4. јул 1909. година.

³⁴ „Пут у Хиландар“, у: *ВН*, 21. мај 1903. година.

³⁵ „Излетнички воз“, у: *ВН*, 23. август 1910. година.

³⁶ „У Париз 1900“, у: *ВН*, 17. април 1900. година.

³⁷ „На велосипеду у Париз“, у: *ВН*, 9. јун 1900. година.

али да се из цене изузме храна „en route“.³⁸ На пут се кренуло 14. јуна брзим возом према Бечу и Франкфурту, одакле се лађом настављало Рајном према Келну. Од Келна се настављало возом према Брислу, затим Остендеу, па затим бродом до Довера. Долазак у Лондон био је планиран за 20. јун, где је био планиран боравак од недељу дана. Повратак би био преко Париза, Цириха, Инсбрука и Салцбурга, до Беча. Цена пута била је 600 франака, а у њу су, изузев хране уз пут, били укључени сви други трошкови, укључујући и напојнице вратарима, носачима и келнерима.³⁹

На прелазу из 19. у 20. век почели су да пристижу и први страни туристи у Београд. Они су углавном били на пропутовању за „Оријент“, што је међу вишим круговима европског грађанства такође било део велике моде у другој половини 19. века. Велико узбуђење у Београду изазвао је долазак туристичке групе од четрдесет Американаца, који су у пролеће 1894. године боравили у главном граду. Они су дошли посебним возом и био је то део вишемесечне европске турнеје: „Ови путници кренули су из далеке Америке још 17. фебруара а њихов пут трајаће 162 дана. Путују задовољства ради, а поглавито да упознају Европу.“⁴⁰ На станици их је дочекао амерички конзул, мноштво света и, како кажу новине, „наш Американац Никола Јовановић“. Њихова посета овако је описана: „На колима провезли су се кроз важније улице нашега града. Посетили су Саборну цркву и град, прошетали Калемегданом, а у башти Старог здања слушали су наше тамбураше с особитом пажњом.“⁴¹ Током прве деценије 20. века у Београд је, преко британске агенције Кук и, како кажу новине Србина Антонија Сеферовића, у српску престоницу почео да долази већи број туриста из Америке и Енглеске. Једна група од 16 Американаца, углавном индустријалаца са супругама, допутовала је у Београд из Румуније паробродом, после вишемесечног пута по Африци и Азији.⁴²

Све учесталије биле су посете и туриста из Русије. Тако је група руских ђака, предвођена професором, стигла у град, а једна од атракција која има је била понуђена био је и излет на Авалу „на војним аутомобилима“.⁴³ Велики број гостију дошао је у Београд и за словенски Новинарски конгрес и изложбу. Том приликом дошла је нова група руских ђака, којој је био приређен емотивни скуп пред кафаном „Руски цар“, где су се држале здравице на руском и интониране свечане песме: прво „Ој Словени“, а затим српска и руска химна. Том приликом избио је и мали скандал јер неки грађани нису хтели да устану

³⁸ „Путовање на Балканску изложбу у Лондону“, у: *BH*, 1. јун 1907. година.

³⁹ „Програм путовања у Лондон“, у: *BH*, 17. јун 1907. година.

⁴⁰ „Американци“, у: *BH*, 18. мај 1894. година.

⁴¹ „Приспели“, у: *BH*, 19. мај 1894. година.

⁴² „Американци у Београду“, у: *BH*, 16. мај 1908. година.

⁴³ „Долазак руских ђака“, у: *BH*; 20. јун 1909. година.

приликом интонирања руске химне, што је изазвало nelaгодност код гостију и протесте београдске публике.⁴⁴

Једна румунска екскурзија била је дочекивана са нарочитим нестрпљењем и припремама. Било је предвиђено да се после великог дочека на станици у заједничкој шетњи, са музиком, оде до споменика Кнезу Михаилу. Увече првог дана боравка гостима је приређен концерт Београдског певачког друштва, а сутрадан, на Петровдан, било је предвиђено посматрање „дефиловања трупа“. Након тога био је предвиђен одлазак у Саборну цркву, затим разгледање града, споменика и музеја, ручак код „Коларца“ и одлазак на поподневни излет на Смутековац, једно од омиљених излетишта, које се налазило на месту данашње Мостарске петље.⁴⁵ То лето 1909. године било је туристички активно у Београду, па је крајем августа дошла велика група од „150 најугледнијих Француза и Францускиња да виде српску престоницу“.⁴⁶ И пет енглеских туриста прошло је тога лета у два аутомобила кроз Београд, на свом пропутовању у Цариград и Египат.⁴⁷ Екстравагантан је био и долазак групе „светских путника“, Холанђана, госпођице Марије Шварц и г. Жерарда Перфера, новинара. Њихов долазак посебно је најављен: „Ови млади људи путују по свету пешке, ради упознавања разних народа и њихових обичаја.“⁴⁸

Виђенији становници престонице почели су крајем 19. века да одлазе и на море. Због добрих железничких саобраћајних веза одлазило се готово искључиво на Кварнерско приморје, у првом реду у Абацију (Опатију). До 1908. године тај пут трајао је два дана и било је нужно ноћење у Fiumi (Ријеци), али је касније пут битно убрзан, па су у новинама изашле рекламе за брзо путовање на море, за свега један дан.⁴⁹ Приватна писма или дневници откриће још много више о тим првим боравцима на мору, али и штампа је јављала о томе да су поједини грађани одлазили на краћи или дужи одмор. Углавном су се одласци на приморје доживљавали као здравствена потреба, па је тако, рецимо, јављено да је г. Јаша Векерић, експлоататор Радикалне странке, отишао да се „мало поправи“.⁵⁰ На дуже одморе одлазили су и виђенији политичари, па је тако јављено да председник владе Михаило Вујић одлази у Абацију на једномесечни одмор.⁵¹ У рекламирању приморја и храбрењу српских грађана да се одлуче на далеки пут, посебно се наводило да тамо, у Абацији, постоји све већи број српских радњи, и то продавница, берберских радњи и соба за изнајм-

⁴⁴ „Руски ђаци у Београду“, у: *BH*, 18. јун 1911. година.

⁴⁵ „Долазак Румуна“, у: *BH*, 27. јун 1909. година.

⁴⁶ „Гости из француске“, у: *BH*; 3. август 1909. година.

⁴⁷ „Енглески туристи“, у: *BH*, 24. јул 1909. година.

⁴⁸ „Светски путници“, у: *BH*, 10. јул 1912. година.

⁴⁹ „За једна дан одмора“, у: *BH*, 9. март 1908. година.

⁵⁰ „Отишао на приморје“, у: *BH*, 14. мај 1908. година.

⁵¹ „Вујић у Абацији“, у: *BH*, 22. август 1922. година.

љивање које држе Срби. Посета тим радњама била је подстицана, између осталог, и следећом рекламом: „Ни један Србин, посетилац Архимандрије, не треба да се брије нити косу да реже код другог до једино код Србина. Свој свог треба да помаже.“⁵² Пред балканске ратове почела је да се развија још једна врста туризма на приморју – добростојећи становници Београда почели су да зидају виле на мору, па је вест о првим таквим подухватима објављена у дневној штампи: „Из Новог краја Фиуме јављају нам да су од пре неколико дана два Србина из Београда: Д. Бранковић и В. Лукић купили земљиште на једном од најлепших места крај самог мора у намери да подигну виле за себе и своје породице.“⁵³

Посебну врсту туризма чинила су путовања током којих су се упознавали народи који ће касније направити југословенску државу. Први свечано организовани излет „у Словеначку“ био је у лето 1905. године. Био је израз жеље Београђана да се Словенцима „на тај начин некако одуже за њихово обилно учешће приликом крунисања и отварања Прве Југословенске уметничке изложбе“. За тродневни излет изабран је Организациони одбор, који су чинили све сами угледни и утицајни Београђани: Јован Цвијић, професор Универзитета, Марко Вулетић, трговац, Милутин Степановић, члан Главне контроле и Владислав Рибникар, власник Политике.⁵⁴ На пут возом кренуло је око 130 Београђана, 1. јула 1905. године. Пауза у путу правила се у Загребу, где је био послужен ручак, па се после два дана пута стигло до Љубљане. Тамо је било предвиђено разгледање града, посета Прешерновим свечаностима и посета Постојнској јама.⁵⁵ Велика посета Словенаца Београду била је организована пет година касније, у лето 1910. године. Они су дошли у Србију да би изразили своју солидарност и подршку поплавленим Ресавцима и том приликом је с њима дошао и познати хор „Љубљанско звоно“, који је приредио концерт у Народном позоришту и приход приложио за поплавлене. Било је предвиђено да гости буду угошћени у Грађанској касини, да посете гроб тада преминуле познате глумице словеначког порекла Веле Нигринове, посете Саборну цркву и остале знаменитости града. Гости су одведени и на два излета: у Смедерево, лађом, и на Топчидер, где су се одржавале народне свечаности. После тога била је припремљена закуска у Смутековцу и кермес на Калемегдану.⁵⁶ Тројица словеначких матуранта који су том приликом остали у Београду искористили су ту прилику за једномесечну туристичку посету Србији, па су пешке обишли Обреновац, Ваљево и Ужице.⁵⁷

⁵² „Допис с Приморја“, у: *BH*, 10. јул 1910. година.

⁵³ „Београђани на приморју“, у: *BH*, 3. фебруар 1912. година.

⁵⁴ „Излет у Словеначку“, у: *BH*, 10. јун 1905. година.

⁵⁵ „Програм излета у Словеначку“, у: *BH*, 16. јун 1905. година.

⁵⁶ „Словенци у Београду“, у: *BH*, 26. јун 1910. година.

⁵⁷ „Стигли у Љубљану“, у: *BH*, 12. август 1910. година.

У години која је претходила балканским ратовима интензивирани су посе-те чији је циљ било боље упознавање међу југословенским народима. Група од двадесетак виђенијих Београђана, међу којима су били и познати књижевник и политичар Светомир Николајевић и композитор и диригент Станислав Бинички са супругама, посетили су Загреб у јануару 1912. године и том приликом су разгледали град и присуствовали извођењу „Тоске“ у „Хрватском народном казалишту“. Занимљиво је да су новине објавиле како су та два угледна Београђанина „дошли као изасланици београдске слободно-зидарске ложе“ да би присуствовали свечаном отварању загребачке ложе.⁵⁸ Исте године и једна ђачка екскурзија одвела је српске ђаке у Загреб, где су посећивали музеје и Максимиер, после чега су наставили пут до Љубљане и Трста.⁵⁹ Пред крај тог лета стигла је у Београд једна група Словенаца и Хрвата, „који су дошли да се ближе упознају са Србима из Краљевине и Бугарима“. Било је предвиђено да посете Јагодину, Ниш и Београд.⁶⁰

С временом, навике грађана Београда све више је освајала још једна европска мода: одлазак у бање. Било је то са извесним закашњењем у односу на друге европске земље, али није се ни могло замислити да у бурним годинама српских устанака или непосредно после њих грађани крену на масовна летовања. Наиме, прва позната летовалишта настала су у Француској, у време Реставрације, када су на обали Нормандије почела да ничу прва места за одмор – Диеп (1822), Булоњ (1825), Ла Рошел (1837). Мода се током 19. века ширила по осталим деловима Европе, па су никла насеља као што је Спа у белгијским Арденима, Баден у рајнској области, Виши, Екс ле Бан, Витал и Евиан у Француској...⁶¹ У Србији бање су почеле да се појављују средином 19. века. Прва зграда за одмор гостију подигнута је у бањи Ковиљачи 1858. године. Народна скупштина је законом из 1898. године бању уступила народу округа подрињског и од тада почиње њен озбиљнији развој. Врњачка бања основана је почетком седамдесетих година 19. века. Поред њих појавиле су се Буковичка бања код Аранђеловца, Нишка и Врањска бања. Та места се јесу разумевала као леčiliшта, али се ускоро тамо одлазило и да би „се било виђено“.⁶²

У првим годинама 20. века у дневну штампу почели су да стижу редовни извештаји из бања. То је био поуздан знак да је одлазак у бању постао друштвена обавеза „оних који држе до себе“, да је бањски стил живота почео да одређује стандарде нових навика виших слојева друштва. Забаве које су се

⁵⁸ „Били у Загребу“, у: *ВН*, 25. јануар 1912. година.

⁵⁹ „Наши ђаци у Загребу“, у: *ВН*, 27. мар 1912. година.

⁶⁰ „Словенци у Београду“, у: *ВН*, 23. август 1912. година.

⁶¹ А. Rauch, *Vacances en France*, с. 18.

⁶² Ђ. С. Костић, „Друмовима Србије“, у: *Приватни живот код Срба у 19. веку*, Београд 2006, с. 868.

организовале, културни и друштвени живот, нови начин исхране, спортске и друге манифестације кројиле су обичаје који ће постати темељ социјалног идентитета и важна друштвена вододелница, чиме се и српско друштво прикључило новим европским обичајима.

Туризам као фактор конструкције социјалног идентитета

Као што је у уводном делу овог поглавља речено, нови стил живота и модел употребе слободног времена постали су у другој половини 19. века елементи кохезије и дистинкције средње класе. Нове потребе и њима прилагођени новоформирани обичаји постали су симболи нарастајућег грађанства. Бити на неком месту, одлазити на одређену врсту забава, бавити се спортом, летовати... значило је припадати вишој друштвеној групи. Ти нови обрасци понашања постали су знак препознавања, оно што је заједничко, па самим тим и оно што ту групу одваја од других, хијерархијски нижих слојева. Зато је та врста понашања постала и друштвена обавеза. Истовремено кохезивна и дистинктивна, она је била узус од којег се више није ни могло ни смело одустати.

Тај став неоспорно доказује чињеница да је београдска дневна штампа од 1909. године почела током летње сезоне редовно да објављује спискове бањских гостију, са њиховим занимањем и породичним стањем наведеним у заградни. Навођен је и број гостију који су се налазили у појединим бањама (углавном је стално било око 1000 гостију), али посебно је напомињано да су се на гостинским списковима налазили бивши или садашњи министри или други угледни грађани. Тако је био посебно истакнут боравак Љубе Стојановића, тада бившег министра, са породицом у бањи Ковиљачи,⁶³ те присуство министра привреде Јаше Продановића и грађевинара Велимира Вуловића, са госпођама, у истој бањи.⁶⁴ Наглашен је био и боравак Константина Јиречека, познатог чешког историчара, коме су, у Ковиљачи, „бањски гости приредили ванредан дочек“.⁶⁵ Посета тако виђених људи била је и ствар престижа између конкурентских српских бања, па се, читајући новине, стиче утисак да су се оне надметале истичући фино порекло или високи положај оних који су у њима летовали. Тако је у једном извештају из Рибарске бање, која се борила за своје место између старијих и престижнијих лечилишта, наведено: „од отменијих гостију сада се налазе у Бањи ови: Војвода Блажо Петровић са госпођом; г. Андра Николић, председник Нар[одне] Скупштине са породицом; г. Стојан Рибарац (вођа Националне странке – прим. Д. С), г. Јаша Продановић; г. Ђока

⁶³ „Бања Ковиљача“, у: *ВН*, 12. јун 1910. година.

⁶⁴ „Министри у Ковиљачи“, у: *ВН*, 13. јун 1910. година.

⁶⁵ „Из Ковиљаче“, у: *ВН*, 23. август 1910. година.

Новаковић, председник глав. Контроле и много угледних трговаца и чиновника из Београда“.⁶⁶

Гости су почињали долазити у већем броју од друге половине јуна, а остали су у бањама до краја сезоне, тј. 15 септембра. Листе гостију које су доносиле новине биле су уџбенички спискови занимања која су чинила модерно грађанство. Ту, „интелигентнију масу гостију“ чинили су адвокати, судије, професори, виши чиновници, ђенерали, пуковници, мајори, начелници санитета, доценти Београдског универзитета, те никад именована група која се увек назива „велики број београдских чиновника и познатијих трговаца“.⁶⁷ Већ и та потреба да се нарочито угледни гости именују и са својим занимањима индивидуално наведу, а да се чиновнички и трговачки слој наведе „групно“, говорила је колико је „бити у бањи“ била ствар престижа за оне који би били лично поменути у штампи, а и за саме бање које су тако подизале свој углед. Навођени су поименце директор Више девојачке школе, уредници разних листова, велепоседници из Војводине, начелници појединих одељења државне управе, професори Београдског универзитета, књижевници.⁶⁸ Затим инжињери, протојереји, председници судова, апотекари, старешине манастира, директори банака, директори пошта, председници појединих друштава, и посебно имена супруга важних људи које су саме, са децом, долазиле у бање док су им мужеви остајали у престоници.⁶⁹ Будући да у српском друштву није било индустријалаца или велепоседника, ови спискови бањских гостију могу се узети и као најбоље слика друштвене елите коју су у највећој мери чинили државни чиновници, официри, свештеници и припадници слободних професија.

Међутим, поред социјалне структуре која је недвосмислено показивала да је грађанска елита била покретач туризма, у првом реду као своје друштвене потребе, новински текстови су одличан показатељ новонасталих обичаја и форми понашања које су те „новотарије“ уносиле у свакодневни живот Београђана. Летовања, излети и бање, бициклизам, тенис, фудбал – били су у читавој Европи симболи нових грађанских вредности.⁷⁰ Били су то прави показатељи нових облика друштвеног живота. По томе се препознавало ко је елита, то ново понашање носило је јасну друштвену поруку о хијерархији.

О томе посебно сведоче извештаји из бања који су се, како је време пролазило, све више задржавали управо на том новом садржају свакодневице представника друштвене елите. Тако је у тим извештајима увек важно место посвећивано томе да ли нека бања има телефон или не, јер и то био један од знакова

⁶⁶ „Рибарска бања“, у: *BH*, 21. јул 1912. година.

⁶⁷ „Бања Ковиљача“, у: *BH*, 23. јун 1909. година.

⁶⁸ „У Бањи Ковиљачи“, у: *BH*, 14. јул 1909. година.

⁶⁹ „У Ковиљачи“, у: *BH*, 25. август 1910. година.

⁷⁰ С. Koulouri, *Sports et societe bourgeoise...*, с. 378.

распознавања. Бања Ковиљача хваљена је и због тога што има апотеку, одличног бањског масера Вучка и масерку Агницу Чупић која је „масирала по најсавременијој науци... Одевена је у бело прописно масерско одело. Појава је врло отмена и озбиљна“.⁷¹ У дописима се појављују лепоте река пуних риба и рачића, свеже воће и поврће као део „здраве хране“, скупљање речних облутака и прављење собних украса од њих, те похађање курсева плетарства од пружа. Наводи се и да се земљиште нагло купује за изградњу летњиковаца и да ће „за мали број година сви огранци око бање бити начичкани летњиковцима“.⁷² Бање су се на крају сезоне хвалиле продајом плацева, из чега се може пратити и нова појава – изградња сталних кућа за одмор. Сви су се трудили да се остави утисак јасних, европских правила и да се покаже поштовање стандарда, што је једна од типичних одлика живота нарастајуће средње класе која је тражила изворе за конструкцију сопственог социјалног идентитета. Било је веома важно нагласити такве појаве: „Изашао је бањски пропис да прозори летњиковаца морају бити окренути сунцу, да нужници морају бити енглески и да између појединих летњиковаца мора бити најмање толико простора да сваки летњиковац може до темеља бити обасјан сунцем. Исто тако је наређено да се близу летњиковаца не смеју садити дрва.“⁷³ Био је то део типичног новог односа према здрављу, телу и природи који је давао европски стил свима који су га наглашавали и који су се на њега позивали.

С тим новим обичајима појавила се убрзо и њихова критика. Ти нови концепти слободног времена били су неретко исмевани у штампи. Исмевано је управо оно што је било суштина те нове појаве – да она нема суштинско лековито значење, већ да је она нова социјална потреба. Све већи број посетилаца бања коментарисан је речима: „Ниједне године није било више посетилаца у бањама. Трећина је по бањама да се лечи због слабости, трећина од беснилука, а трећина је дошла и сама не зна зашто. У овој последњој трећини има их који су доши ради коцке и многи и многе ради курисања.“⁷⁴ Врло је често нападана бука и превелика забава на летовању, а једном приликом је Врањска бања хваљена као мирна и лековита речима: „Живот је овде тих, миран манастирски. Нема оне досадне галаме која човека чини нервозним, као по осталим бањама... Забаве су више локалног, фамилијарног карактера, без извештачености и глупе, утегнуте, комичне етикеције. Забаве овде имају физиономију пристојне слободе и неусиљеног уживања, а не умора и мучења.“⁷⁵ Такве реакције конзервативно оријентисане штампе биле су несумњив, посредан доказ да су нови обичаји дефинитивно обојили живот више класе у Србији и да су, као нова

⁷¹ „Ковиљача“, у: *ВН*, 24. јун 1903. година.

⁷² Исто.

⁷³ „Ковиљача“, у: *ВН*, 17. септембар 1910. година.

⁷⁴ „Посета по бањама“, у: *ВН*, 18. август 1909. година.

⁷⁵ „Из Врањске бање“, у: *ВН*, 18. јул 1910. година.

социјална одредница, наставили да обликују друштво које је тежило да се приближи европском начину живота.

Туризам као фактор конструкције националног идентитета

Стварање модерних нација у 19. веку није значио буђење старе, латентне, успаване снаге, већ је био последица новог облика друштвеног организовања.⁷⁶ Настанак модерних нација последица је развоја одређених политичких, техничких, административних, економских и друштвених услова,⁷⁷ који су историјски неодвојиви од глобалних процеса индустријализације и урбанизације у оквиру кретања модерне. Ти убрзани процеси омогућили су стварање нових друштвених слојева, који су, захваљујући до тада непознатом масовном образовању и писмености могли постати носиоци идеја које ће се ширити преко свих расположивих средстава: школског система, медија, културе, па и туризма. Носиоци националног рада појавили су се у свим сегментима друштва: држави, цркви, партијским и грађанским удружењима који ће заједнички деловати на политичкој, верској и културној изградњи нације.⁷⁸ Рани индустријализам довео је до експлозије становништва и брзе урбанизације, до економског и политичког продирања глобалне економије и политике у заједнице које су раније биле окренуте саме себи.⁷⁹ Ширење општег образовања, што је био нераздвојни део ових процеса, омогућио је ширење националне свести и „измишљања традиције“,⁸⁰ у првом реду преко конструкције пожељне подобне слике о прошлости. Због тога кључну улогу у том процесу, па и у политичком животу, добијају интелектуалци, главни креатори историјске и националне свести, или, како Гелнер каже: „У основи модерног друштва не стоји целат, већ професор. Није гиљотина већ doctorat d etat главно оруђе и симбол моћи.“⁸¹

То је у једном посебном облику, крајем 19. века, важило за српски случај. Хобзбаум га посебно анализира као пример протонационализма, чији је најснажнији цемент идеја о историјској нацији, о припадању трајном политичком ентитету који се остваривао колективним сећањем на изгубљено средњовековно царство.⁸² Уз то, Србија је била и у специфичном историјском положају:

---

⁷⁶ Е. Гелнер, *Нације и национализми*, Нови Сад 1997, с. 73.

⁷⁷ Е. Хобзбаум, *Нације и национализми од 1780. Програм, мит, стварност*, Београд 1998, с. 15.

⁷⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, Београд 2006, с. 12.

⁷⁹ Е. Гелнер, *Нације и национализми*, с. 65.

⁸⁰ Е. Хобзбаум, *Измишљање традиције*, Београд 2002. година.

⁸¹ Е. Гелнер, *Нације и национализми*, с. 54.

⁸² Е. Хобзбаум, *Нације и национализми*, с. 83-86.

била је међу првим модерним националним државама Европе насталим ослобађањем од Османског царства, али и после неколико деценија аутономног и независног државног живота, са незавршеним процесом националног уједињења. Такве околности довеле су до тога да је рад на јачању националне свести био интензивнији, да је прожимао све активности, па и оне које су предузимане у слободно време. И то нарочито баш тада, јер је грађанство као друштвени слој који је од слободног времена створио социјалну потребу и статусни симбол, било истовремено кључни носилац националне идеје. Управо оне друштвене групе и носиоци оних професија који су чинили госте бања и летовалишта били су творци, носиоци и дисиминатори националне идеје.

Једна од кључних интегративних полуга нације јесте свест о заједничкој прошлости. Питање „одакле смо потекли“ постало је кључно да би се дао одговор на пресудно питање дана: „ко смо“, тј. за одређивање националног идентитета.⁸³ Свест о заједничкој прошлости и о заједничким прецима стварала је родбинску повезаност са далеком прошлошћу, јер је национална идеја разумевала нацију као непроменљиву, заувек дату, ванисторијску појаву. Како каже Ненад Макуљевић, „помоћу прошлости се градила жељена слика о нацији, тумачила се њена судбина“,⁸⁴ због чега је у разнородним активностима, па и у слободно време, било важно одржавати симболичну везу између садашњости и прошлости.

Бањска летовања добила су, у лето 1910. године, „Витешка такмичења“, која су била организована да би се забавили млади који су у бање одлазили са својим родитељима. Сваког лета та су се такмичења одржавала по више пута током сезоне, а дневне новине су доносиле детаљне извештаје о томе „како се забавља елита“, ширећи тако један модел понашања, али с обзиром на садржај тих такмичења, и модел историјске свести. Такмичења је покренуо Милан Радојловић, трговац из Београда, који је био изасланик „Народне одбране“, националистичке организације настале у време Анексије Босне и Херцеговине, у октобру 1908. године, са идејом да организује српски народ за очекивани рат са Аустроугарском. Та прва организована манифестација била је искључиво спортска, тако да је извештај о њој обиловао подацима о одржаним разнородним тркама.⁸⁵ Међутим, већ од наредног „Витешког такмичења“, одржаног неколико дана касније, почео је да се јасније уобличава патриотски садржај, који ће с временом све више одређивати ту манифестацију. Овога пута, главни организатор био је коњички мајор, а и почетак манифестације био је организован у војничком духу: „прво су сви такмичари и такмичарке отпевали песму „Ускликнимо с љубављу светитељу Сави“. Затим су прошли поред гледалаца „обич-

⁸³ Е. Смит, *Национални идентитет*, Београд 1998, с. 42.

⁸⁴ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, с. 89.

⁸⁵ „Витешка такмичења у Ковиљачи“, у: *ВН*, 2. јул 1910. година.

ним војничким ходом“.⁸⁶ Програм су углавном чинила такмичења у различитим спортовима, с тим што је тада програм био допуњен такмичењем у лепом певању и декламавању. Прве награде у тим категоријама освојиле су Љубица Милошевић за певање патриотских песама и Јелена Ђорђевић за декламавање песме „Поклич Српкињама“. На крају манифестације учесницима су биле подељене награде, које су чиниле „поучне и родољубиве књиге (...), а, за неписмене такмичаре, чоколаде и бомбони“.⁸⁷

„Витешко такмичење“ које је одржано месец дана касније, у августу, до било је још неке патриотске тачке. Пре почетка програма изабран је заставник. Приликом преузимања заставе један члан Народне одбране „одржао је беседу о светињи заставе“.⁸⁸ Затим су одржана спортска такмичења, после чега је „познати историк“ професор Миленко Вујићевић беседио о „љубави према отаџбини“. Мноштво слушалаца пратило је предавање, а сам предавач очигледно је био упознат са кључним елементима за конструкцију националне свести: „Беседник је истакао шта је завичај, а шта је Отаџбина, затим да се Отаџбина воли, треба је познавати, како њу тако и сам народ не само уже Отаџбине – Краљевине Србије, већ свих српских земаља.“⁸⁹ После тога је архимандрит Мирон држао предавање о манастиру Дечани, па је госпођица Мара Фотић, матуранткиња из Београда, предала букет цвећа хору, који је извео концерт. Социјални положај кључних поменутих личности управо је онакав какав би модерна теорија о нацијама одредила као носећи у процесу формирања националног идентитета: официр, професор, свештеник и млада девојка, представница једне од најугледнијих београдских породица.

Наредног лета, 1911. године, у програму сад већ редовних „Витешких такмичења“ декламавање је добило на значају, тако да је наступало прилично учесника тог такмичења, а награде су освојили: Милан Недић за декламавање песама „Јадна Босна“ и „Српска мајка“; Лазар Радуловић за рецитовање песме „Скоро нас неће бити“, Перо Јакшић („Мали командир“), Миодраг Лукић („Остајте овдје“), Милентије Јанковић („Курсула“) и Анђелија Деспотовићева („Српкињица“). Из тог списка види се да је декламавање имало у првом реду родољубив карактер, а по нарастајућем броју учесника и великом броју додељених награда може се закључити да је та дисциплина била веома популарна и међу учесницима и међу публиком.

У лето 1912. године, непосредно пред почетак балканских ратова, унета је и нова дисциплина: пропитивање српске историје, као нека врста квиза. Дописник *Вечерњих новости* је у свом извештају детаљно пренео не само пи-

⁸⁶ „Витешка такмичења у Ковиљачи“, у: *ВН*, 8. јул 1910. година.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ „Ковиљача“, у: *ВН*, 5. август 1910. година.

⁸⁹ Исто.

тања с тог такмичења већ и тачне одговоре на скоро сва питања, из чега бисмо могли закључити да је са читалаштвом хтео да подели та знања из „заједничке прошлости“, која су сматрана базичним за заједничку историјску и националну свест. Тај део текста наводи се скоро у потпуности због тога што је у тим питањима садржана „буквица српства“, оно што се о том питању „морало знати“: „Колико има Срба (10.000.000) У којим земљама живе? (У Србији, Црној Гори, Старој Србији, Босни, Херцеговини, Мађедонији, Бугарској, Далмацији, Срему, Славонији, Банату, Бачкој). Којим вероисповестима припадају Срби; Ко је Србе поделио на разне вероисповести?; Треба ли волети Србе свих вера и зашто? Ко је највећи Србин свију времена до данашњих дана? (Свети Сава); Који је језик међу свим словенским језицима најлепши (српски)? Који се Србин најјуначније показао? Који је најзнаменитији српски манастир (Високи Дечани) Који је Србин у овом столећу био најомиљенији у народу (Осман Ђикић); Шта се каже за помрле Србе (Слава им); Је ли по Аустрију стидно и срамно што је уз помоћ Русије мучки заробила српске земље Босну и Херцеговину; Која је грана Словенског племена населила Балканског полуострво (Срби). Која је грана Словенског племена прва примила хришћанство (Срби). Је ли било Бугара на свету и од ког су племена они (Било их је. Од татарског су племена). Који је народ ослободио Србију (Српски). Шта је Србија Српству (Средиште)...“⁹⁰

„Увежбавање српства“, те „увежбавање грађанства“ били су препознатљиви обрасци понашања грађанства у времену модерне. Иако српско грађанство ни приближно није имало снагу европског грађанства, иако ни процентуално није чинило утицајни део друштва (око 13% становништва живело је у градовима), нити је својом економском моћи могло бити независно од државе (највећи део грађанства чинили су државни чиновници), припадници тог слоја прихватили су моделе понашања европског грађанства, што се, схваћено као потреба за емпатијом, у оквиру теорија модернизације, види као први корак ка целовитој промени друштва. Као и у многим другим примерима с почетка модерне, Србија је брзо усвајала европске обрасце, пре него што су настали друштвени услови који су те обрасце у Европи учинили могућим и делотворним. У Европи су ти обрасци били последица дубинских промена у друштву, у Србији су се они појавили као њихов предуслов.

⁹⁰ „Омладинске свечаности у Ковиљачи“, у: *ВН*, 24. јул 1912. година.

Summary

Dubravka Stojanović

Tourism and construction of social and national identity in Serbia at the end of 19th and the beginning of 20th century

During the last decades of the 19th century, Serbian bourgeois started to develop living patterns and standards of the western European bourgeois. One of the important characteristics of this period is emergence of free time, being a par excellence phenomenon of modern times. It was only as late as in the industrial age that this sort of the unknown time could have emerged, in which a person could be free from all duties. This had lead to changes in organization of social life by creating new rules and relations.

One of the most important characteristics of this new phenomenon was “a trip out of town”, the idea that the free time should serve as total break from usual everyday rhythm. Modest trips to the countryside, later holidays, became necessity rather than health need, thus being a sign of social class. Thus, the trips started to bear a sign of social dividing line. Since it was the time of rising social consciousness, these new customs got their role also in creating of national identity.